

ВІДЗИВ

**офіційного опонента на дисертацію Саєнка Валерія Миколайовича
«Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України», подану
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни**

Актуальність теми даного дисертаційного дослідження обґрунтована достатньо змістовно і переконливо. Дисертантом наголошується, що дана тематика актуалізується необхідністю подальшого осмислення та узагальнення наявних знань про інтелектуальну біографію Олексія Тереножкіна – одного з засновників вітчизняної скіфології, видатного дослідника з широким колом інтересів та енциклопедичних знань. Крім того, існує й загальна потреба розглянути представлену історію постаті не лише з точки зору причетності до вивчення українських пам'яток археології, а й до значно ширшого індо-європейського цивілізаційного простору в цілому. Дослідником порушена низка проблем, які досі стояли осторонь уваги науковців.

Дисертація Валерія Саєнка «Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України» розв'язує актуальні та важливі проблеми теорії і практики історичних досліджень, виконана професійно, якісно, на належному науковому рівні, із залученням документальних джерел, сучасної методології.

Вважаю, що елементи наукової новизни сформульовані в дисертації та авторефераті коректно, їх обсяг та кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам.

Основні положення та висновки дисертації, викладені в авторефераті, у 14 (з них 10 – одноосібних) публікаціях, із яких 10 у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України за спеціальністю, 2 – у закордонних виданнях і 2

публікації апробаційного характеру.

Автореферат відповідає змісту дисертаційного дослідження, цілком відбиває структурну побудову дисертації та розкриває її основний зміст.

Одержані в ході дослідження результати оприлюднені в численних наукових виданнях і можуть використовуватись для створення узагальнюючих і монографічних праць з історіографії археологічної та історичної науки, оновлення навчальної літератури з історії України, археології, історіографії та джерелознавства, інтелектуальних біографій видатних українських та зарубіжних археологів, а також будуть враховуватись в подальших дослідженнях пам'яток раннього залізного віку на території України. Науково-практичну цінність має розроблена і оприлюднена автором докладна інтелектуальна біографія О. Тереножкіна, а також сформульовані ним під час дослідження деякі критичні зауваження, рекомендації та пропозиції.

У вступі (с. 18-23) обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет, окреслено хронологічні рамки, розкрито наукову новизну і науково-практичне значення дисертації, відображено ступінь апробації одержаних результатів. Постановка мети та формулювання завдань відповідають характеру обраної теми і дозволяють розкрити її найважливіші аспекти. Матеріал дисертації викладено за проблемно-хронологічним принципом, що є оптимальним для праць подібного характеру.

У першому розділі «Історіографія, джерела, та методологічні засади дослідження» (с. 24-46) проаналізовано ступінь історіографічної розробки проблеми та джерельну базу, висвітлено теоретико-методологічні засади дослідження.

Джерела для свого дослідження автор формально поділяє на опубліковані та неопубліковані. Серед останніх основу складають архівні документи, що

стосуються життя та діяльності О. Тереножкіна. Найбільш важливими серед них постають документи з його особового фонду та сімейного архіву де збереглись численні листи дослідника (с. 34). Особливої ваги дослідженню також додають матеріали російських архівів, де Олексій Іванович прожив значну частину життя. Серед них найбільшу вагу та інформативність мають документи Наукового архіву Інституту археології Російської академії наук (РАН) (Москва), Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург) та деяких регіональних установ (с. 35). Крім того, дослідник застосовує до класифікації джерел і формально-змістовний принцип. Враховуючи складність та багатоплановість роботи автор використовує численні специфічні методи історичних досліджень.

У другому розділі – «Інтелектуальна біографія Олексія Тереножкіна» (с. 47-93) – автором висвітлено основні етапи життєвого шляху дослідника. Даний розділ побудований за хронологічним принципом. Дисертант починає з огляду сімейної історії, походження самого прізвища Тереножкіних та стислими даними про найближчих родичів.

Цікавим, з нашої точки зору, є висвітлення автором феномену сплеску інтелектуального життя і, зокрема, археології в м. Самарі на початку 1920-х років, пов'язаного з відтоком інтелігенції від бурхливих та голодних столичних центрів. Завдяки цьому було створено Самарське товариство археології, історії, етнографії та природознавства, яке стало вагомим поштовхом до захоплення О. Тереножкіним археологією та історією Сходу (с. 55-56).

Автором наведена широка картина складного життєвого шляху Олексія Тереножкіна, висвітлено його численні дослідження великих територій та окремих археологічних об'єктів. Особливу увагу в даному розділі приділено вченому як генератору нових ідей, які мали велике значення для майбутнього розвитку археології.

Важливим для всебічного висвітлення інтелектуальної біографії ученого слід вважати наведені в даній дисертації прикрі випадки некоректного поводження з О. Тереножкіним його старших колег, які часто привласнювали результати його роботи. Серед подібних фактів: карта поселень зрубної культури Пугачовського повіту «запозичена» І. Сініциним (с. 57); «запозичення» ідеї використання літописних мініатюр в якості історичного джерела А. Арциховським (написав згодом докторську дисертацію) (с. 65); присвоєння основних результатів дослідження та відкриття стародавнього Хорезму С. Толстовим (с. 68-69) та ін. Автор, на основі висвітлених фактів, цілком логічно робить висновок про необхідність зміни «поля діяльності» О. Тереножкіна і його переїзд на Україну.

Більш докладного висвітлення і глибинного аналізу, на нашу думку, вимагають «проблемні» вузлові моменти життя Олексія Тереножкіна – виключення з університету, укорінення в новій атмосфері Інституту археології в Києві, виключення з партії, поступове витискання на пенсію та інші.

У третьому розділі – «Дослідження О. Тереножкіним передскіфського періоду у Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї» (с. 94-145) – автором проаналізовано і висвітлено роль дослідника в численних дискусіях, присвячених вивченню киммерійців та інших племен і археологічних культур доби пізньої бронзи, передскіфського часу на території південної України.

Даний розділ складається з двох підрозділів, які під різними кутами – археологічному та етнологічному – розглядають складну проблему походження та існування історичних киммерійців, спробам дослідника виявити окремі їхні археологічні пам'ятки та ототожнити їх з вже відомими археологічними культурами – зокрема, зі зрубною, та ін.

На основі аналізу як публікованих так і архівних джерел автор всупереч традиційній точці зору дістається висновку, що погляди О. Тереножкіна на

кіммерійців не були сталими, а змінювались протягом всього періоду їх вивчення (близько тридцяти років) (с. 96-97). Автором аргументовано обстоюється еволюція цих поглядів на основі власної періодизації, основаної на окремих етапах масштабних археологічних досліджень, які Олексій Іванович проводив на території України.

У четвертому розділі – «Північне Причорномор'я за скіфської доби в науковому доробку О. Тереножкіна» (с. 146-183) – автор присвятив аналізу внеску О. Тереножкіна у розвиток вітчизняної скіфології. Активна діяльність Олексія Івановича на посаді завідувача скіфо-античного відділу Інституту археології НАН України призвела до виявлення численних різноманітних пам'яток скіфського часу на території України. Багатими та різноманітними поставали планові дослідження пам'яток, спрямовані на розкриття певних проблемних питань давньої історії. Суттєвим внеском у дослідження скіфських пам'яток також стали численні новобудовні експедиції, які охоплювали величезні регіони Північного Причорномор'я. Одним з найбільш важливих та масштабних постають масові дослідження курганів регіону Приазов'я та, зокрема, у Мелітополі (с. 147-148).

Разом з тим ґрунтовному аналізу автор піддає роль Олексія Івановича в численних наукових виданнях, що виходили протягом життя дослідника. Серед них вагомими постають «Нариси стародавньої історії Української РСР» (с. 180) та відповідні розділи «Археології Української РСР» (видання 1971 та 1986 років) (с. 180-181) та ін.

Завершують рецензовану роботу висновки (с. 184-189), що логічно випливають з усього попереднього її змісту й тому не зустрічають серйозних зауважень.

Список джерел і літератури (загалом – 470 позицій) свідчить про ґрунтовне заглиблення автора в поставлену проблему, опанування та володіння широким

колом історіографічних джерел.

Відзначаючи позитивні сторони цієї дисертаційної роботи, звертаю увагу і на деякі її недоліки, висловлюю автору окремі зауваження і побажання:

1. Необхідні ілюстрації – сімейні фото, портрети родичів та інших діячів, ілюстрації описуваних пам'яток, знахідок та іншого археологічного матеріалу, карти проведених розвідок та інших досліджень, плани окремих пам'яток, типологічні схеми та таблиці, що використовував або створив О. Тереножкін.

2. Необхідні додатки – словник специфічних термінів, біографічні відомості про видатних діячів з якими працював О. Тереножкін, короткі історичні довідки про найбільш відомі пам'ятки і т. п.

3. Загальне сприйняття даної роботи значно покращило б використання інтерв'ю та спогадів сучасників та учнів О. Тереножкіна, яких неодноразово перераховує автор. Багато з них є нашими сучасниками й можуть викласти значно більше інформації щодо окремих сторінок життя дослідника та особливостей його характеру.

4. Більш розгорнуто висвітлити деякі окремі періоди життя О. Тереножкіна. На нашу думку більшої інформації потребують описи моментів несправедливого відношення до Олексія Івановича старших колег протягом його азійського періоду життя. Більшої конкретизації потребує описаний процес переїзду до Києва та початку роботи в Інституті археології – хто працював у відділі, скільки людей, які з ними були стосунки (окрім І. Фабріціус), як позбавився від конкурентів та сформував свою «команду» і т. п. Які принципові питання та протиріччя піднімалися з попередніми дослідниками. Як обирав теми для дослідження. Як працював з плановими темами. Першість відкриття окремих пам'яток, керівництво експедиціями і т. п. Детальніше розглянути процес його виключення з партії і відновлення – хто був ініціатором, які висували звинувачення і т. п. Описаний автором процес «витискання» О. Тереножкіна в

кінці 1970-х років на пенсію свідчить про його певне протистояння з багатьма співробітниками та керівництвом інституту, що також потребує, на нашу думку, більш ретельного аналізу та пошуку внутрішніх чинників цього конфлікту.

5. Виявити та чітко охарактеризувати специфічні риси саме школи скіфології О. Тереножкіна – її самої та в порівнянні з іншими синхронними та аналогічними школами. Висвітлити його роль як організатора науки – формально як завідувача відділу та з неформального боку – як особистості яка генерувала ідеї та збирала навколо себе однодумців.

6. Дати розширений аналіз подальшого розгортання ідей та задумів О. Тереножкіна його учнями, представниками його школи – як продовжувались та розвивались теми досліджень, розширювалося коло проблем, як і ким у подальшому досліджувались археологічні пам'ятки.

7. Дуже позитивним вважаю використання сімейного архіву Тереножкіних, що дає певні ексклюзивні дані про життя дослідника, але, одночасно з цим, на нашу думку, не достатньо представлено матеріали Наукового архіву ІА НАН України – всього 4 справи з особового фонду (причому в основному про «азіатський» період життя О. Тереножкіна, хоча основна тема дисертації про дослідника України), одна з наукових робіт і всього 2 (!) звіти, хоча в тексті перелічені десятки різних експедицій, пунктів, пам'яток і т. п. При цьому – вражаюча кількість матеріалів російських архівів, які головним чином стосуються того ж таки «азіатського» періоду.

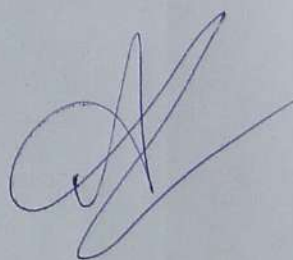
В окремих випадках автору слід бути більш точним і зваженим у своїх висловлюваннях. Наприклад, не зрозумілою постає фраза «отримав середню археологічну освіту в м. Самарі» (с. 58). Або, наприклад, не достатньо коректно описане «заслання до Алапаєвська» (с. 62) – на скільки обґрунтованим в даному випадку є сам термін «заслання»?

Незважаючи на ці недоліки та зауваження, дисертація В. Саєнка

демонструє оригінальність та самостійність наукового пошуку. Здобувач показав своє вміння ставити і аргументовано розкривати недосліджені досі проблеми, визначати їх ключові моменти, давати на них відповіді на належному аналітичному та науковому рівні.

Все вищевикладене дає підстави для висновку, що дисертація «Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України» є цілісним, завершеним, самостійним і ґрунтовним дослідженням, яке відповідає п. 11 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, а її автор Валерій Миколайович Саєнко заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент –
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник
відділу Польовий комітет
Інституту археології НАН України

О. В. Каряка

20 червня 2019 р.

Згідно з вимогами
Дроб. № 8.1. 20.06.2019.

Відділ кадрів
Інститут археології НАН України

заступник
Др. Ірина Мобач П.В.
20.06.2019.